

УДК 94(477)«1950/1980»

DOI: 10.20535/2307-5244.56.2023.288782

Я. М. Антонюк

ORCID: 0000-0002-9419-5990

Галузевий державний архів Служби безпеки України

В. В. Трофимович

ORCID: 0000-0003-0083-0437

Національний університет «Острозька академія»

Л. В. Трофимович

ORCID: 0000-0003-2393-9128

*Національна академія сухопутних військ імені гетьмана
Петра Сагайдачного*

Y. Antoniuk

Sectoral state archive of the Security Service of Ukraine

V. Trofymovych

The National University of Ostroh Academy

L. Trofymovych

Hetman Petro Sahaidachnyi National Army Academy

ДОЛІ СПІВРОБІТНИКІВ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ ОУН НА ТЕРЕНАХ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ (1950–1980-ті рр.)

*The Fates of Oun Security Service Officers in the Soviet Union
(1950's — 1980's)*

У статті на основі насамперед архівних матеріалів висвітлено становище та діяльність колишніх співробітників розформованої наприкінці 1951 р. Служби безпеки (далі — СБ) Організації українських націоналістів (далі — ОУН). Показано, що традиції останньої вони продовжили у виправно-трудовах таборах. З'ясовано, що після масового звільнення з таборів оунівці об'єднувались у підпільні організації, частина яких створювала власні органи безпеки. Простежено їх подальший життєвий шлях.

Ключові слова: ОУН, СБ, співробітник СБ, КДБ, український націоналіст, підпільна організація, публічний суд.

The research aims to uncover the activities of former officers of the Security Service of the Organization of Ukrainian Nationalists (SB OUN), which was disbanded at the end of 1951. The study is grounded in the principles of scientific objectivity and historicism, forming the methodological foundation. Various historical methods, including historical-comparative, retrospective, problematic, and structural, have been employed. The scientific novelty of the findings lies in the introduction of a substantial number of previously unpublished archival docu-

ments and resources from the Sectoral State Archives of the Security Service of Ukraine, shedding light on the clandestine activities of these officers during the 1950's and 1960's within the territory of the USSR.

The disbandment of the Security Service did not mark the end of the special agencies within the Ukrainian resistance movement. Instead, these agencies continued to operate under the OUN banner, with many of their leaders either perishing in confrontations with the Ministry of State Security (the KGB before 1955) or being captured as prisoners of war. Even within labor camps, former Security Service officers played an active role, identifying camp administration agents among prisoners, defending political convicts from criminals, participating in uprisings and protests, and attempting to establish their own intelligence networks.

The mass release of Ukrainian nationalists from these camps led to a resurgence of anti-Soviet protests and unrest. Former prisoners joined underground organizations, some of which created their own security agencies. The fate of the officers who remained in the USSR varied widely. Some continued their illegal opposition, while others chose to cooperate with the Soviet authorities. The majority, however, lived under constant surveillance by the Committee for State Security.

Despite an extensive propaganda campaign against «Ukrainian bourgeois nationalism», public trials of former OUN members were rare, and when they did occur, they primarily targeted individuals who had previously been associated with the Security Service. This diversity of fates and activities underscores the complex and multifaceted nature of the Ukrainian nationalist movement during this period.

Keywords: OUN, SB, officer of the SB, KGB, Ukrainian nationalist, resistance organization, public tribunal.

Сучасна боротьба української держави з сильним та безжалючим ворогом порушує перед нами питання стійкості нації, її жертвовності, спроможності чинити тривалий супротив. У цьому контексті *актуальною темою дослідження є доля колишніх співробітників СБ ОУН на радянських теренах. Навіть після поразки збройної боротьби вони чинили супротив і ставили для органів Комітету державної безпеки (далі — КДБ) небезпеку.*

Загальна постановка проблеми. Дослідження долі колишніх співробітників СБ ОУН у 1950-х — 1980-х рр. розкриває маловідомі сторінки української національно-визвольної боротьби. Показує її трансформацію та зв'язок із дисидентським рухом. Водночас дослідження висвітлює роботу радянської пропаганди, спрямовану на формування негативної історичної пам'яті про підпілля ОУН і Української повстанської армії (далі — УПА).

Аналіз історіографічної бази. Вказана проблема недостатньо віддзеркалена в сучасній історіографії. Особливості функціонування відкритих судів

над есбістами у 1950–1980-х рр. розглядали в працях Д. Веденєєв і Г. Биструхін (Веденєєв, Д. & Биструхін, Г. 2007). Продовження після 1956 р. супротиву колишніх оунівців радянській владі висвітлював І. Патриляк (Патриляк, І. 2015). Вплив спадку СБ ОУН на розвиток нелегальних організацій «Об'єднання» та «Український національний фронт» вивчав А. Русначенко (Русначенко, А. 1998). Долі колишніх есбістів у 1960-х–1980-х рр. досліджував Я. Антонюк (Антонюк, Я. 2012; 2018). Проблемою функціонування органів безпеки, які створили в'язні, під час Норильського та Кенгірського повстань займалася Л. Боднарук (Боднарук, Л. 2002; 2004).

Наукова новизна дослідження полягає у всебічному висвітленні останнього періоду збройної боротьби есбістів, їхньої діяльності в таборах ГУЛАГу та подальшого переслідування з боку радянської влади у 1960-х — 1980-х рр. Окрім того, вперше вводиться до наукового обігу низка документів, які проливають світло на маловідомі сторінки нашої історії.

Джерельна база дослідження складається з документів із фондів 2, 6, 13, 16 Галузевого державного архіву Служби безпеки України, архівно-кримінальних справ з архівів Управлінь Служби безпеки України Волинської та Рівненської обл., а також справи 63 з фонду 4054 Державного архіву Рівненської обл.

Методологічною основою дослідження є принципи історизму, об'єктивності та системного підходу. На їх основі під час написання статті пріоритетними стали спеціально-історичні методи: історико-типологічний (для визначення різновидів каральних заходів органів КДБ), хронологічний (простеження розвитку трансформації антирадянської боротьби у хронологічний послідовності), історико-порівняльний (визначення типового й особливого в проявах діяльності колишніх есбістів), статистичний (аналізу інформації щодо динаміки їхньої роботи). У дослідженні використано міждисциплінарний підхід, який уможливив застосування методологічного інструментарію науки історії держави і права в аналізі судів над есбістами.

Спираючись, зокрема, на вперше впроваджені в науковий обіг архівні матеріали, *за мету* поставлено простежити долі колишніх співробітників Служби безпеки ОУН на радянських теренах у 1950-х — 1980-х рр. Для її реалізації окреслено завдання дослідити їхню подальшу визвольну боротьбу та з'ясувати заходи органів КДБ щодо їхнього переслідування та дискредитації.

Виклад основного матеріалу. Службу безпеки Організації українських націоналістів було створено на початку 1940 р. Після розколу ОУН навесні наступного року на мельниківську й бандерівську частини кожна з них мала свою СБ. У статті йтиметься про бандерівську Службу безпеки. Вона вела контррозвідувальне забезпечення підпілля. Окрім того, виконувала поліцейні, дисциплінарні та диверсійно-бойові функції.

Наприкінці 1940-х рр. СБ перейшла до нової тактики, що передбачала подальшу антирадянську боротьбу обмеженими ресурсами. Після загибелі в листопаді 1948 р. останнього шефа СБ Проводу ОУН в Україні Ярослава Дякона («Мирона») на його місце вже нікого не призначали. Її крайові референти підлягали відповідним територіальним провідникам ОУН.

Після 1949 р. підпілля ОУН перейшло до тактики «тихого саботажу». Ліквідації неактивних інформаторів органів Міністерства державної безпеки — Міністерства внутрішніх справ (далі — МДБ-МВС) серед місцевих мешканців, а також нижчих від голови райвиконкому та секретаря райкому партії було заборонено. Диверсійно-терористичну діяльність було перенесено, переважно, на учасників «легальної» мережі ОУН. Водночас бойові операції СБ застосовувалися тільки в надзвичайних випадках.

Головні зусилля есбістів зосередилися на викритті радянської агентури, яка діяла під виглядом оунівців. Щодо цього використовувалась інформація перебіжчиків, а також захоплених учасників агентурно-бойових груп. До звичних напрямків їхньої роботи наприкінці 1940-х рр. додалася протидія новітнім технічним засобам органів МДБ-МВС. У цьому напрямку для оунівців розроблялися детальні інструкції про симптоми дії спецпрепаратів і показувалися можливі шляхи обезпечення.

Внаслідок гострої нестачі керівних кадрів наприкінці 1951 р. референтуру СБ було розформовано, а більшість її керівників очолили відповідні територіальні ланки ОУН. Однак на Прикарпатті ще залишалися поодинокі есбісти. Їхні посади в цей час були вже радше символічними. Переважно, зберігаючи назву референтів СБ, вони виконували функції очільників територіальних ланок ОУН.

Більшість із них невдовзі загинули в боях з органами державної безпеки. Так, 27 травня 1954 р. в кривці на схилі гори Березовачка біля с. Зелене Надвірнянського р-ну Станіславської обл. в оточення оперативної групи МДБ потрапив референт СБ Карпатського краю Микола Твердохліб («Грім») разом із дружиною — Ольгою Герасимович. Не бажаючи потрапити у полон, вони застрелилися (Рис. 1).

Есбіст Михайло Зеленчук («Деркач») взимку 1954–1955 рр. писав у кривці с. Зелене «Історію оунівського руху»¹. 8 травня 1955 р. його та боївкаря «Яркого» було схоплено за допомоги спецпрепарату «Нептун-47» (Грицьків, Р. 2008, с. 80–81). 16 серпня 1955 р. у с. Басівці Пустомитського р-ну Львівської обл. у сутичці з оперативною групою МДБ загинув комендант боївки СБ Михайло Гнатів (Веденєєв, Д. & Биструхін, Г. 2007, с. 125).

Розвиток органів безпеки ОУН певною мірою тривав у місцях позбавлення волі². Чимало колишніх есбістів, опинившись у таборах, ініціювали

¹ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 68263. Т. 2. Арк. 203.

² Календарець українця у Великій Британії. Лондон: Видавництво СУБ. 1992. С. 81.

Рис. 1. Микола Твердохліб («Грім») та Ольга Герасимович (посмертне фото).
Джерело: Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ). Ф. 2.
Спр. 2446. Арк. 264.

супротив адміністрації. Наприклад, підрайонний комендант СБ Петро Холод («Барабаш») із с. Малин Острозького р-ну Рівненської обл., відбуваючи 25-річне ув'язнення в «Озерлазі» Іркутської обл., неодноразово ставав ініціатором різноманітних заворушень. Оголошував саботаж наказам табірної адміністрації та привселюдно називав її представників нецензурними словами. Організовував голодування в'язнів і відмову виходити на роботу¹.

Поступово осередки «табірного підпілля» створювали власні структури контррозвідки, які виявляли серед в'язнів агентуру тюремної адміністрації. Колишній сотенний УПА Роман Загоруйко («Лапайдух») згадував про них: «З перших днів перебування в зоні вони поводитись, настільки дозволяли обставини, досить незалежно. Не підпорядковувалися табірній дисципліні і режимові, не визнавали зверхності над собою «блатних», давали їм належну відсіч і вміли поставити їх на місце, нікому не корились, за що їх перекидали з табору в табір. Всі вони були відважні, рішучі хлопці...» (Бондрук, Л. 2004, с. 93).

Рефентура СБ «Заполярного проводу» ОУН (інша назва — «Польова служба») на чолі з Олександром Водинюком («Беркутом»), яка діяла в 1953–1956 рр. у «Воркутлазі», не лише ефективно виявляла «стукачів» (інформаторів табірної адміністрації. — *Авт.*), їх ліквідувала, а й брала участь

¹ Архів УСБУ в Рівненській обл. Ф. 4. Спр. 2072. Т. 1. Арк. 165.

у кривавих сутичках між в'язнями¹. Наприклад, за її вказівкою на шахті № 22 було зарізано лідера ворожої групи — тюремного авторитета «Мішу», який співпрацював із табірною адміністрацією. Після цього «бандерівці» разом із «блатними» (лідери кримінальних в'язнів. — Авт.) кинулися бити суперників².

Відомі випадки, коли «табірна СБ» намагалася створити власні агентурні позиції у ворожому середовищі. Зокрема, колишній оунівець «Сом» запропонував оперативнику МВС працювати його інформатором. Насправді він мав намір виявляти серед в'язнів зрадників. У ході оперативної розробки «Міраж» табірне керівництво дізналося, що їхній агент «Кмітливий» постачає дані референту СБ організації «Об'єднання» у Воркуті (Веденєєв, Д. & Биструхін, Г. 2007, с. 130).

Масштабно «табірна СБ» діяла 16 травня — 26 червня 1954 р. під час Кенгірського повстання в'язнів «Степлагу» (Казахстан). Близько половини протестувальників були українцями, яких організували й очолили колишні оунівці. За їхньої ініціативи штаб повстання утворив «Конспіративний центр» із відділом безпеки (Бондарук, Л. 2004, с. 119). Очолив його колишній оунівець з Луцького р-ну Волинської обл. Віталій Скірук. За його завданням інформатори виявляли в'язнів, які перешкоджали повстанню. Їх допитували та утримували в кайданках під вартою, а останніх п'ятьох засудили до страти³. Спираючись на власні бойові загони, Конспіративний центр оголосив «оборону перед сексотами». Придушити Кенгірське повстання вдалося лише з застосуванням військ і танків. За неофіційними даними, тоді загинуло кілька сотень ув'язнених (Бондарук, Л. 2002).

Окремі елементи контррозвідувальної роботи спостерігалися й серед колишніх учасників ОУН та УПА, які 1956 р. масово звільнялися з таборів. Зокрема, вже до кінця того року до західних областей Української Радянської Соціалістичної Республіки (далі — УРСР) повернулося близько 60 тис. учасників визвольного руху (Патриляк, І. 2015, с. 496). У Львові оселився колишній референт СБ Львівського міського проводу ОУН Степан Олійник («Чабан»). До с. Долішне Сколівського р-ну Дрогобицької обл. прибув референт СБ Микола Хомутник, с. Соколівка Лановецького р-ну Тернопільської обл. — колишній референт СБ Кременецької округи ОУН Євдоким Скоропляс («Джусь»), с. Оженин Острозького р-ну Рівненської обл. — учасник боївки СБ «Граба» Іван Сорочинський, с. Коростятин Гошанського р-ну Рівненської обл. — колишній референт розвідки СБ Тучинського р-ну ОУН Дмитро Шандрок («Гострий»), с. Микулин того ж району — охоронець референта СБ Тучинського р-ну Микола Філонік («Вовк»)⁴.

¹ ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 69646. Т. 2. Арк. 48.

² ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 69646. Т. 1. Арк. 108–109.

³ Архів Управління СБУ у Волинській області. Ф. 5. Спр. 4952. Арк. 513–514.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 2884. Арк. 11–13.

Більшість із них ненавиділи радянську владу й намагалися відновити визвольну боротьбу. Зокрема, здійснили 105 замахів і терактів на радянсько-партійних працівників, 83 підпали колгоспного майна та розповсюдили понад 5500 листівок (Патриляк, І. 2015, с. 496). У 1957–1958 рр. органи КДБ УРСР заарештували 229 українських націоналістів, які входили до 50 груп. Серед них 195 повторно притягувалися до кримінальної відповідальності¹. Поступово активність прибулих із таборів повстанців вщухала. Відповідно меншало їх арештів: 1956 р. — 119, 1957 р. — 107, 1960 р. — 27, 1963 р. — 12. Водночас серед ув'язнених за український націоналізм зменшувався відсоток оунівців. 1960 р. він становив 54%, а через три роки — близько 30%². На 1971 р. понад 50% викритих силами органів КДБ осередків українських націоналістів діяли вже не в західних областях УРСР³.

У березні 1956 р. звільнені за амністією з воркутинських таборів українські націоналісти в м. Інта Комі Автономної Радянської Соціалістичної Республіки (далі — АРСР) створили підпільну групу «Об'єднання», що мала власну програму і статут⁴. У програмі вони зазначили: «“Об'єднання” впроваджує в життя усю програму ОУН, акумулюючи весь здоровий спадок минулого, плануючи подальшу тактику відповідно до сучасної внутрішньої та зовнішньої ситуації»⁵.

За статутом у «Об'єднанні» передбачалося створення референтури СБ на чолі з Володимиром Леонюком (Рис. 2) (Русначенко, А. 1998, с. 66). Вийшовши на волю, того самого року більшість членів підпільної групи розгорнули діяльність у Кіровоградській, Київській, Станіславській, Львівській та інших обл. На друкарській машинці вони розмножили для внутрішнього користування «Інструкцію про правила конспірації при розповсюдженні революційної літератури» (Леонюк, В. 1994, с. 163–180).

Мережа «Об'єднання» складалася з понад 100 осіб. На 27 квітня 1960 р. органи КДБ виявили 25 її учасників. Дев'ятьох із них заарештували та вилучили близько 100 кг друкарського шрифту, чотири матриці, друкарську машинку й понад тисячу примірників націоналістичних листівок, призначених для розповсюдження в Україні⁶. Як впливало з довідки органів КДБ від 26 серпня 1960 р., ще 1956 р. у м. Воркута українські націоналісти створили «Провід ОУН північних територій» на чолі з Юрківим і Воднюком, який, завдяки оунівцям, що поверталися в УРСР, підтримував тісні зв'язки з підпіллям на Батьківщині. Стосовно нього КДБ завів агентурно-розшукову справу «Вогнище»⁷.

¹ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 0919. Арк. 90–91.

² ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 0938. Арк. 200–202.

³ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1003. Арк. 125–128.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 100. Арк. 123.

⁵ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 0941. Арк. 87.

⁶ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 0928. Арк. 117–118.

⁷ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 0928. Арк. 237–239.

Рис. 2. Володимир Леонюк (процесуальне фото).
Джерело: ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 69861. Т. 1. Арк. 15 зв.

1959 р. було утворено «Український національний комітет» (близько 40 учасників). Його діяльність охоплювала шість районів Львівської обл. Учасники «Комітету» накопичили понад 20 одиниць вогнепальної зброї та готували вибухові пристрої. В його складі діяв осередок СБ, який спостерігав за випадково викритою явочною квартирою органів КДБ у Львові. У результаті було виявлено двох агентів, яких планували ліквідувати (Веденєєв, Д. & Биструхін, Г. 2007, с. 132).

Свій орган безпеки також намагалася створити підпільна організація «Український національний фронт» (далі — УНФ), яка виникла 1963 р. у Долинському р-ні Івано-Франківської обл.¹ Вона оголосила себе спадкоємицею ОУН та використовувала при підготовці програмних документів інструкції СБ² (Русначенко, А. 1998. с. 119–121). За «Статутовими принципами» передбачалося, що кожен «вищий організаційний чинник» УНФ матиме інформаційну мережу. За «безпеку» організації відповідав дільничний Долинського райвідділу міліції Михайло Дяк (Веденєєв, Д. & Биструхін, Г. 2007, с. 132).

¹ Рух опору в Україні: 1960–1990. Енциклопедичний довідник: 2-ге вид. / головний ред. Осип Зінкевич. Київ: Смолоскип, 2012. С. 761–762.

² Український національний фронт: дослідження, документи, матеріали. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. С. 507.

Після завершення збройного періоду української визвольної боротьби долі колишніх есбістів у Союзі Радянських Соціалістичних Республік (далі — СРСР) склалися по-різному. Наприклад, органи КДБ оперативно використовували референта СБ Закордонних частин ОУН Мирона Матвієйка («Усміха»). Виконуючи завдання С. Бандери, він у травні 1951 р. з групою емісарів був десантований з борту англійського військового літака, що порушив повітряний простір СРСР, на територію Тернопільщини для встановлення контактів із керівництвом оунівського підпілля. Проте на початку наступного місяця його захопили радянські оперативники. За його сприяння на території західних областей УРСР, а також Польської Народної Республіки і Чехословацької Соціалістичної Республіки було виведено в пастки органів держбезпеки кілька груп емісарів. Протягом 1958 р. він опублікував три статті у газеті «Вісті з України»: «Чому я обрав Батьківщину?», «Тінь Бандери», «Доларова афера». За клопотанням органів КДБ до Президії Верховної Ради СРСР від 19 червня 1958 р. М. Матвієйка було помилувано. 24 грудня 1961 р. він виступив на радіо з засудженням діяльності зарубіжних центрів українських націоналістів. Очевидно, за наведене 1961 р. одержав квартиру в Києві та був влаштований на роботу¹. Подібно до нього деякі колишні есбісти теж виступали на тематичних агітаційних мітингах, читали звернення на радіо й писали замовні статті в пресі². Як зазначив у доповіді 25 серпня 1956 р. начальник Управління КДБ Львівської обл. полковник В. Шевченко, виступи з покаянням колишніх учасників оунівського підпілля, особливо керівників, завдавали відчутнішого оперативного удару, ніж ліквідації самих націоналістичних організацій³. Проте частині з них це не допомогло врятувати життя. Наприклад, колишньому референту СБ Любомльського надрайону Івану Данилевичу («Коту»). Після використання в агентурній та пропагандистській роботі органів МДБ-КДБ його 25 червня 1964 р. розстріляли (Антонюк, Я. 2018, с. 5–12).

Незначна кількість есбістів переховувалася від радянських органів влади. Так, 1957 р. у Городенківському р-ні Станіславської обл. органи держбезпеки розшукували боївку СБ «Яреми» з семи осіб. У ході операції 18 серпня було заарештовано оунівку «Олю», котра перебувала на нелегальному становищі. Дізнавшись про це, інші учасники боївки залишили криївку. Проте, опинившись у безвихідному становищі, нелегали ОУН «Ярема», «Тиміш», «Уляна» та Параска Микитюк 4 вересня вийшли з повинною. Через чотири дні до них приєдналися «Марко» та «Миросько». Незважаючи на це, всі вони отримали тривалі терміни ув'язнення⁴. 12 серпня 1965 р. з виправно-трудового табору селища Явас Мордовської АРСР через зазда-

¹ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 0940. Арк. 27; Спр.1014. Арк. 105–106.

² ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 0940. Арк. 27.

³ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 0911. Арк. 67.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 2852. Арк. 304–305.

легідь підготовлений прохід під огорожею втекли колишній учасник боївки СБ Березнівського р-ну Антон Олейник («Індус») та оунівець Роман Семеник. Діставшись до с. Первятичі Сокальського р-ну Львівської обл., вони викопали в лісі схрон та виготовили обріз із двоствольної рушниці. Весною наступного року підпільники планували перебратися через Чехословаччину до Австрії. Однак 14 листопада 1965 р. їх заарештували¹. За рішенням Рівненського обласного суду від 5 жовтня 1966 р. Антон Олейник отримав смертний вирок² (Рис. 3).

17 вересня 1965 р. співробітники Управління КДБ Івано-Франківської обл. заарештували учасника боївки СБ Перегінського р-ну ОУН 47-річного Миколу Мацевича, якого звинувачували в причетності до вбивств у 1944–1945 рр. 28 осіб. У ході розслідування було допитано понад 100 свідків. 17 січня 1966 р. його засудили до розстрілу³. Тривалий час на нелегальному становищі перебував есбіст Микола Маньовський із с. Угрин Чортківського р-ну Тернопільської обл. Після 1960 р. органи КДБ припинили його розшукувати, вважаючи, що підпільника немає в живих. Однак він переховувався у господарстві дружини до смерті в лютому 1989 р. (Патриляк, І. 2015, с. 499).

Більшість есбістів, яким пощастило вижити в таборах, постійно перебували під наглядом радянських спецслужб. За даними КДБ, на 7 січня 1972 р. у Івано-Франківській обл. проживало 157 колишніх керівників підпілля ОУН. Із них четверо — рівня «крайового проводу ОУН», 5 — обласного, 5 — окружного, 13 — надрайонного, 14 — районного, 10 — підрайонного, 10 — кущового, 8 — станичного, 10 — командирів підрозділів УПА, 11 — провідників молодіжних організацій ОУН, 5 — закордонних емісарів ОУН, 23 — «табірних авторитетів» ОУН. Інші — 39 — у минулому були членами або «симпатиками» ОУН. Із них 75 залишалися переконаними націоналістами та намагалися налагодити зв'язок із однодумцями. Вони використовували старі видання ОУН, документи «самвидаву», записи західних радіостанцій, поширювали антирадянську пропаганду. На випадок загострення ситуації більшість планувала перейти на нелегальне становище та відновити збройну боротьбу⁴.

За найменших підозр органи КДБ спонукали колишніх есбістів змінювати місце проживання. Періодично викликали на профілактичні бесіди. Під тиском переслідувань змушували брати участь у пропагандистських мітингах і тематичних вечорах, більшість із яких мала назву «Реакційна сутність українського буржуазного націоналізму та терористична діяльність банд ОУН — УПА». Після виступів партійних агітаторів і представників влади відбувалися покази документальних фільмів та перегляди

¹ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 0948. Арк. 379–387.

² Архів УСБУ у Рівненській обл. Ф. 4. Спр. 19033. Т. 12. Арк. 233.

³ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 0946. Арк. 254–257; Спр. 0949. Арк. 186–187.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1004. Арк. 171–173.

Рис. 3. Антон Олейник (процесуальне фото).

Джерело: Архів УСБУ у Рівненській обл. Ф. 4. Спр. 19033. Т. 1. Арк. 7 зв.

фотостендів «терористичної діяльності оунівців» в конкретному населеному пункті. Кожен такий захід висвітлювався в районній та обласній пресі. Лише в 1967–1969 рр. у західних областях УРСР проведено близько 900 згаданих тематичних вечорів, до виступів на яких залучили близько 450 колишніх оунівців¹.

У рамках пропагандистської кампанії проводилися публічні суди щодо колишніх есбівців. Перший із відомих відбувся 9 березня 1957 р. у м. Надвірна Станіславської обл. над п'ятьма колишніми учасниками боївки СБ Яблунівського р-ну ОУН². Надалі щороку влаштовували кілька подібних показових процесів. Лише в 1957–1963 рр. їх було понад 30³. Головним завданням згаданих публічних судів була демонстрація «злочинів» українських націоналістів. Призначалася ця пропаганда, передусім, для жителів західних областей УРСР. Особливо молоді. Меншою мірою вона слугувала засобом пропагандистського протистояння закордонним центрам ОУН⁴.

Більшість із повторно арештованих оунівців у минулому приховали справжню роль у підпіллі, тому притягалися до відповідальності за новими звинуваченнями. Нерідко їх привозили для слідства з різних областей УРСР та інших республік Радянського Союзу. Наприклад, за запитом Управління КДБ Волинської обл. у м. Перекоп'євську Кемеровської обл. було

¹ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 0981. Арк. 10–17.

² ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 2823. Арк. 169–170; Спр. 2852. Арк. 171–176, 250.

³ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 0936. Арк. 165.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 0936. Арк. 116.

заарештовано колишнього коменданта боївки СБ у с. Навіз Рожищенського р-ну 48-річного Івана Товкача, який працював кріпильником на шахті «Центральна»¹.

7–10 березня 1959 р. в м. Червоноармійськ Рівненської обл. відбувся відкритий суд над п'ятьма місцевими есбістами (Рис. 4) (Веденєєв, 2013, с. 557). Його знімала для документального фільму Київська кіностудія. Безпосередньо в залі зібралося до 500 осіб та численний натовп поряд із приміщеннями, який слухав судове засідання з репродукторів. На підприємствах та в колгоспах району скликали 58 мітингів за участі 19300 осіб, де виступило 722 особи. Окрім того, на адресу виїзної сесії Верховного Суду УРСР надійшло 717 приватних заяв із проханням смертної кари для звинувачених есбістів².

Судові процеси, зазвичай, відбувалися в Будинках культури районних центрів західних областей УРСР. На них запрошувалися журналісти газет, радіо й телебачення. Вирішальне значення мало акцентування на жорстокості злочинів та викликанні емоційної реакції суспільства. Глядачами кожного з відкритих судів були сотні місцевих мешканців. У шести з судів, які в 1960-х рр. відбулися у Рівненській обл., взяло участь близько 7 тис. присутніх. Виступило понад тисяча осіб³. А під час суду 27 жовтня — 2 грудня 1969 р. над учасниками боївки СБ Дмитра Купяка («Клея») щодня збиралося понад 300 осіб. Процес відбувався в Будинку культури цукрового заводу селища Красне Буського р-ну Львівської обл. Всі виступи записувалися на аудіо-плівку та знімалися на телебаченні. Серед присутніх: кореспонденти «Агентства останніх новин» та «Центрального телебачення», журналісти радянських газет: республіканської — «Вісті з України», обласних — «Вільна Україна», «Львівська правда» та районної — «Прапор Жовтня». Окрім того, були запрошені журналісти з Польської Народної Республіки. Підготовка всіх статей перебувала під контролем співробітників КДБ⁴.

На процесі виступали численні свідки, які описували обставини вбивств. Зверталися до підсудних із гнівними звинуваченнями. Вся ця пропагандистська атмосфера доповнювалася реакцією залу. Водій «Сільгосптехніки» з с. Гумніська Буського р-ну вимагав під час суду: «Всіх повісити. Стерти з обличчя землі усю цю нечисть»⁵. Навіть колишній оунівець, завідувач ферми колгоспу «Авангард» заявив: «Я сам був у банді, але коли я це все почув на процесі, то мені стало так важко, що сам загнав би в себе ніж»⁶. У приватних розмовах частина з присутніх на судах зважувалася критику-

¹ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 0998. Арк. 62.

² Держархів Рівненської обл. Ф. 4054. Оп. 4. Спр. 63. Арк. 2.

³ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 0936. Арк. 166.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 0984. Арк. 113–114.

⁵ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 0977. Арк. 212–213.

⁶ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 0977. Арк. 212–213.

Рис. 4. Судовий процес 7–10 березня 1959 р. в Червоноармійську.
Джерело: Держархів Рівненської обл. Ф. 4054. Оп. 4. Спр. 63. Арк. 2

вати останніх. Так, мешканець селища Красне Буського р-ну сказав односельцю: «Чому лише їх судять? Москалів теж потрібно судити. Вони також вбивали та грабували»¹. Співробітниця бухгалтерії кінопрокату зауважила: «Розумні ті, які втекли за кордон, а ті, що дурніші, залишилися в Радянському Союзі і тепер сіли на лаву підсудних»².

Більшість вироків на подібних публічних судових засіданнях була показово суворою. Найчастіше — розстріл. Рідше — тюремні ув'язнення на 10–15 років із конфіскацією майна³. Останній публічний суд щодо есбіста відбувся у м. Острог Рівненської обл. На ньому 18 листопада 1982 р. смертний вирок винесено учаснику підрайонної боївки СБ Степану Олейнику («Корбі»). Після відхилення клопотання про помилування 13 жовтня 1983 р. його виконали⁴.

Спираючись на судові рішення, радянські дипломати зверталися до урядів західних країн із вимогою видати їм колишніх есбістів⁵.

Матеріали судових засідань ще довгі роки радянська влада використовувала з пропагандистською метою. Так, на основі процесу над учасниками боївки СБ Дмитра Купяка («Клея») зняли документальний фільм «Над-

¹ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 0977. Арк. 212–213.

² ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 0977. Арк. 212–213.

³ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 0979. Арк. 47–46.

⁴ Архів УСБУ у Рівненській обл. Ф. 5. Спр. 19103. Т. 5. Арк. 292, 309.

⁵ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 0979. Арк. 47.

бужанська трагедія», який демонструвався у кінотеатрах багатьох облас-тей УРСР¹. За матеріалами суду львівське видавництво «Каменяр» видало у серпні 1970 р. збірник документів «Розплата» тиражем 10 тис. примірників. Із них дев'ять тисяч отримало «Товариство культурних зв'язків із українця-ми за кордоном» для розповсюдження серед діаспори в Канаді, Сполучених Штатах Америки та інших країнах Заходу. Через два місяці, на замовлен-ня обласних книготоргів, видавництво «Каменяр» надрукувало додатково ще 40 тисяч примірників цієї книги². Через два роки її видали також англій-ською мовою для поширення за кордоном³.

Останній гучний відкритий процес над заступником підрайонного коменданта СБ Степаном Олейником («Корбою») відбувся 18 листопада 1982 р. на відкритому засіданні Рівненського обласного суду в Будинку культури м. Острог (Антонюк, Я. 2012, с. 154). У місці, яке вказав свідок, солдати місцевої військової частини провели розкопки заваленого вибу-хом гранати колодязя. За сприяння Хмельницької АЕС для цього залучили важку техніку. Десятки тон ґрунту перевіряли металошукачами. На глибині 20 м знайшли тіла місцевих мешканців, яких убили есбісти. Біля шийних хребців одного з них було знаряддя вбивства — дерев'яні палички та ля-ні мотузки. Всі знахідки надіслали для експертизи до науково-дослідного інституту оперативно-технічного управління КДБ СРСР (Веденєв, Д. & Биструхін, Г. 2007, с. 354). 13 жовтня 1983 р. Степана Олейника розстрі-ляли в Києві⁴.

В контексті радянських пропагандистських заходів урочисто перепохо-ували ексгумовані останки жертв терактів СБ. Одну з таких акцій провели 16 жовтня 1971 р. у с. Ясень Рожнятівського р-ну Івано-Франківської обл. У траурній процесії із перепоховання дев'яťох партизанів-розвідників, яких убила боївка СБ Богдана Чуйка, взяло участь близько 6 тис. осіб. З різних рес-публік Радянського Союзу запросили колишніх партизанів загону «Іскра», а також близьких родичів загиблих. Траурний мітинг транслювало місце-ве радіо. На ньому з промовами виступили: перший секретар райкому Ком-партії України Клименко, представники громадськості, військової частини, а також піонери. За кілька днів у районній та обласній пресі вийшли статті, присвячені урочистим перепохованням у с. Ясень⁵. Останні такі перепохо-вання 67 мешканців с. Дядьковичі Рівненського р-ну, яких убила боївка СБ, відбулись у день проголошення незалежності України — 24 серпня 1991 р. (Рис. 5). Як зауважили Д. Веденєв і Г. Биструхін, «ця сумна подія неначе символізувала упадкування незалежною Україною складних і болочих про-

¹ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 0986. Арк. 116–117.

² ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 0984. Арк. 115.

³ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1017. Арк. 46.

⁴ Архів УСБУ в Рівненській обл. Ф. 4. Спр. 19103. Т. 5. Арк. 309.

⁵ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 0997. Арк. 57–58.

*Рис. 5. Доповідач на перепохованні вбитих боївкою СБ в с. Дядьковичі.
Джерело: Фонди Рівненського краєзнавчого музею.*

блем громадянського протистояння минулого, їхнього відгомону в суспільній свідомості» (Веденєєв, Д. & Биструхін, Г. 2007, с. 347).

Отже, з розформуванням референтури СБ діяльність спецслужб українського визвольного руху не припинилася. Формально цю назву ще кілька років використовували керівники підпілля ОУН на Прикарпатті. До 1955 р більшість із них загинули в боях з оперативними групами МДБ-КДБ або потрапили до полону.

Після цього традиції СБ продовжили ув'язнені у виправно-трудовах таборах оунівці. Найбільшого успіху в цьому напрямку їм вдалося досягти у «Воркутлазі» та «Степлазі». Табірна СБ не лише виявляла ворожих інформаторів у своєму середовищі, а й намагалася створити власні агентурні позиції.

Масове звільнення 1956 р. оунівців із таборів спричинило нову хвилю антирадянських виступів. Колишні в'язні створювали підпільні націоналістичні групи. Частина з них мала власні органи безпеки. Доля есбівців, які залишалися в СРСР, була неоднаковою. Одні з них залишалися на нелегальному становищі. Незначна частина пішла на співпрацю з радянською владою. Більшість, хоча й не проявляла активності, постійно перебувала в полі зору органів КДБ.

У розглядуваний період на тлі потужної пропагандистської кампанії проти «українського буржуазного націоналізму» періодично відбувалися публічні суди над колишніми оунівцями, яким вдалося приховати своє минуле. Значна частина з них були раніше есбістами. Вироки вирізнялися суворістю. Публічні суди супроводжувалися всіма можливими пропагандистськими заходами. Залучалася значна кількість місцевих мешканців, представників влади, трудових колективів, журналістів. На основі матеріалів публічних судів знімали документальні фільми й видавали збірники документів. Включно до проголошення незалежності України проводилися траурні церемонії з перепоховання осіб, яких убили боївки СБ.

Антонюк, Я. 2018. Злочинець чи жертва? Непростий життєпис коменданта боївки СБ Івана Данилевича (1920–1964). *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і Ковельщина в українській та європейській історії*: науковий збірник. Вип. 65. С. 5–12.

Антонюк, Я. 2012. Діяльність Служби безпеки ОУН(б) на Острозщині у післявоєнний період. *Острозький краєзнавчий збірник*. Вип. 5. С. 150–155.

Бондарук, Л. 2002. Кенгірське повстання у московських документах. *Шлях перемоги*. 8–14 серпня.

Бондарук, Л. 2004. Історія Кенгірського повстання. *Визвольний шлях*. Кн. 1. С. 109–127.

Бондарук, Л. 2004. З історії Норильського повстання. *Визвольний шлях*. Кн. 8. С. 88–106.

Веденєєв, Д. & Биструхін, Г. 2007. *Двобій без компромісів. Протиборство спеціалізованих ОВН та радянських сил спецоперацій, 1945–1980-ті рр.* Київ: К.І.С.

Веденєєв, Д. 2013. Розшук колишніх співробітників Служби безпеки ОУН на Волині за скоєння тяжких злочинів проти цивільних осіб (1950–1980). *Воєнна історія України. Волинь та Полісся*: збірник наукових праць. С. 556–559.

Грицьків, Р., упор. 2008. «Грім». *Полковник УПА Микола Твердохліб. Спогади і матеріали*. Торонто; Львів: Літопис УПА.

Леонюк, В. 1994. На прю стає «Об'єднання». *Зона*. № 6. С. 163–180.

Патриляк, І. 2015. *Перемога або смерть: український визвольний рух у 1939–1960 роках*. Харків: Клуб Сімейного Дозвілля; Львів: Часопис.

Русначенко, А. 1998. *Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х — початок 1990-х років*. Київ: Видавництво імені Олени Теліги.

Antoniuk, Ya. 2018. Zlochynets chy zhertva? Neprosty zhyyttypys komendanta boivky SB Ivana Danylevycha (1920–1964) [Criminal or Victim? A Difficult Biography of the Commander of the SB Militia Ivan Danylevych (1920–1964)] *Mynule i suchasne Volyni ta Polissia: Kovel i Kovelschyna v ukrainskii ta yevropeiskii istorii*: naukovyi zbirnyk. Vyp. 65. S. 5–12. [In Ukrainian].

Antoniuk, Ya. 2012. Diialnist Sluzhby bezpeky OUN(b) na Ostrohchyni u pislivoienniyyi period [The Activities of the Security Service of the OUN(b) on Ostrohchyna in Post-War Period]. *Ostrozkyi kraieznavchyyi zbirnyk*. 2012. Vyp. 5. S. 150–155. [In Ukrainian].

Bondaruk, L. 2002. Kenhirskoe povstannia u moskovskyykh dokumentakh [Kenhir Revolt in Moscow Documents]. *Shliakh peremohy*. August. S. 8–14. [In Ukrainian].

Bondaruk, L. 2004. Istoriia Kenhirskoho povstannia [History of the Kinhir Revolt]. *Vyzvolnyi shliakh*. Kn. 1. S. 109–127. [In Ukrainian].

Bondaruk, L. 2004. Z istorii Norylskoho povstannia [From the History of the Norilsk Revolt]. *Vyzvolnyi shliakh*. Kn. 8. S. 88–106. [In Ukrainian].

Viedenieiev, D. & Bystrukhin, H. 2007. *Dvobii bez kompromisiv. Protyborstvo spetspidrozdiliv OUN ta radianskykh syl spetsoperatsii, 1945–1980-ti rr* [Duel without Compromise. Confrontation between OUN Special Forces and Soviet Special Operations Forces, 1945–1980]. Kyiv: K.I.S. [In Ukrainian].

Viedenieiev, D. 2013. Rozshuk kolyshnykh spivrobitnykiv Sluzhby bezpeky OUN na Volyni za skoiennia tiazhkykh zlochyniv proty tsyvilnykh osib (1950–1980) [Search for Former Employees of the Security Service of the OUN in Volyn for Committing Serious Crimes Against Civilians (1950–1980)]. *Voienna istoriia Ukrainy. Volyn ta Polissia*: zbirnyk naukovykh prats. S. 556–559. [In Ukrainian].

Hrytskiy, R., upor. 2008. «Hrim». *Polkovnyk UPA Mykola Tverdokhlib. Spohady i materialy* [«Hrim». UPA Colonel Mykola Tverdokhlib. Memories and Materials]. Toronto; L'viv: Litopys UPA. [In Ukrainian].

Leoniuk, V. 1994. Na priu staie «Obyednannia» [The «Obyednannia» Goes to Battle]. *Zona*. № 6. S. 163–180. [In Ukrainian].

Patryliak, I. 2015. *Peremoha abo smert: ukrainskyi vyzvolnyi rukh u 1939–1960 rokakh* [Victory or Death: the Ukrainian Liberation Movement in 1939–1960]. Kharkiv: Klub Simeinoho Dozwillia; Lviv: Chasopys. [In Ukrainian].

Rusnachenko, A. 1998. *Natsionalno-vyzvolnyi rukh v Ukraini: seredyna 1950-kh — pochatok 1990-kh rokiv* [The National Liberation Movement in Ukraine: Mid-1950's — Early 1990's]. Kyiv: Vydavnytstvo imeni Oleny Telihy. [In Ukrainian].

UDK 338.433:631.115.8(477)«19»

DOI: 10.20535/2307-5244.56.2023.288783

O. Sydorovych

ORCID 0000-0001-6022-0396

Separated Subdivision NULESU «Nizhyn Agrotechnical Institute»

O. C. Сидорович

*Відокремлений підрозділ НУБіП України
«Ніжинський агротехнічний інститут»*

**COLLECTIVE FARM MARKETS AND FAIRS
IN THE ACTIVITIES OF CONSUMER COOPERATION
OF THE UKRAINIAN SSR IN THE SECOND HALF
OF THE 20th CENTURY**

*Колгоспні базари та ярмарки в діяльності споживчої
кооперації Української РСР в другій половині ХХ ст.*

Проблема продовольчого забезпечення населення залишається актуальною в контексті сучасних економічних і політичних криз. Виходячи з цього, автор на основі архівних джерел та законодавства (на матеріалах Української РСР) простежив особливості діяльності споживчої кооперації в містах і спроби держави використовувати кооперативну торгівлю для зни-